

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Visszatekintés az Új magyar nyelvjárási atlaszra

1. Alapinformációk. A Magyar Tudományos Akadémia 2006-ban kutatócsoporti pályázatot hirdetett meg. Ennek köszönhetően jött létre kutatócsoportunk, hivatalos nevén „MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport”, amely 2007-től 2011-ig működött. Sajnos azonban a pályázat eredeti koncepciójának megfelelő munkaterv megvalósítása lehetetlenné vált, mert a kutatási tervhez igényelt összeget forrasszűke miatt nem kaptuk meg (önfinanszírozás is szükségessé vált). Ez pedig azt jelentette, hogy csupán a gyűjtések elvégzése maradt reálisan teljesíthető feladatnak. Így hát szigorúan nézve csak az atlasz előmunkálatairól beszélhetünk. Nem kevés fejtörést okozott a kényeszerű öncsonkítás. Jól tudtuk ugyanis, hogy a gyűjtésnél maradással úgyszólván semmilyen látványos eredményt nem tudunk majd felmutatni, hiszen az anyag feldolgozásához sem tudunk érdemben hozzáfogni. Ha viszont úgy döntöttünk volna, hogy csökkentjük a kutatópontok számát, esetleg a kérdéseket is, akkor ez oly mértékben csökkentette volna a gyűjtendő anyagnak különösen a nagyatlasz lehetőségeihez viszonyított nyelvföldrajzi használhatóságát, hogy ezt semmiképpen sem vállalhattuk. Az pedig föl sem merülhetett, hogy valódi, a nagyatlaszt idéző „atlasz”-t produkáljunk. Maradt Bethlen Gábor bölcs véleményének a követe: nem tudunk megtenni mindent, amit kellene, de mindent meg kell tenni, amit lehet. A felgyűjtendő anyag felhasználása, értékesítése, az elemzésekkel létrehozandó többletérték megteremtése tehát utódainknak, a jövőnek a feladata lesz. Így lesz ez akkor is, hogy jól tudjuk, vérmes reményeink a jövőt illetően nem lehetnek, lásd a nagyatlasz, kisebb atlaszaink, vagy például a BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) sorsát. A mi feladatunk tehát az maradt, hogy az anyaggyűjtést elvégezzük. Előnyünk eleinkhez képest az volt, hogy mi már új, korszerűbb módon, digitális hangrögzítő eszközök alkalmazásával végezhettük az adatrögzítést. S mivel a gyűjtés egyik részfeladata volt, hogy kb. 30 perces spontán elbeszélést is rögzítsünk adatközlőinktől. Gyűjtésünk egyik fontos eredménye nagy mennyiségű regionális beszélt nyelvi anyag rögzítése volt. Ezt érdemes hangsúlyoznunk, amikor a beszélt nyelvi vizsgálatok fontosságáról van szó. A gyűjtőknek nem kellett tehát a lejegyzéssel bajlódniuk, s így a gyűjtött anyag eredetiségéhez sem férhet kétség (más kérdés persze, hogy az adatközlők mennyire voltak zavarban, de igyekeztünk ezt a zavart minimálisra csökkenteni).

Az Új nyelvjárási atlasz születését indukáló körülmények ezek voltak: A nagyatlasz adatait 1949 és 1964 között gyűjtötték (az ellenőrző gyűjtések 1960 és 1964 között voltak). Azaz: a nagyatlasz anyagának többségét több mint fél évszázaddal korábban jegyezték le. Azóta a magyar nyelvközösség körében (is) alapvető változások zajlottak le. A nyelvjárássok legfőbb hordozójának, a hagyományos népi kultúrát éltető parasztságnak mint sajátos társadalmi rétegnek az eltűntével, illetőleg kultúráváltásával a nyelvjárássok közösségi bázisa drasztikus változáson ment át, s ennek a regionális nyelvhasználatot s beszélők nyelvi tudatát, mentalitását is érintő szükségszerű következményei vannak. 2006-

ban Magyarországon 1044 aprófalú volt (500-nál kevesebb lakóval), s ez persze kedvezett a nyelvhasználat elkülönülésének, a nyelvjárások tovább élésének. A rendszerváltozás és az Európai Unióhoz való csatlakozás olyan reményeket ébresztett, hogy a földművelésből élők a termelőszövetkezeti világ után újra gazdákká válhatnak. S mi történt? Az újra indulás a mezőgazdaság válságával párosult, értékesítési nehézségek léptek fel, s szétnyílt az agráröllő. A vészes népességfogyás elérte a falut is, s egyre aggasztóbb méreteket öltött (ez a tendencia folytatódik nagyrészt ma is).

Ami a személyi feltételeket illeti: szakmailag kompetens, szabad munkatársak nem álltak rendelkezésre. Főállású aktív dialektológus egyébként sem volt széles e hazában, s a nem nagy számú hivatásos dialektológus más nyelvtudományi ágakat művelve és oktatva egyetlen kivétellel állásban volt a munkálat megindításakor is. A „kutatócsoport” megnevezést olvasva legalább 5 vagy 10 fős létszámú csoportra gondolunk. A mi esetünkben azonban nem erről volt szó. Kezdetben egy főállású tudományos munkatárs (H. Tóth Tibor) és egy főállású tudományos segédmunkatárs (N. Fodor János: ELTE) dolgozott, s az első évben megbízásos szerződéssel Balogh Lajos (aki nagy segítségünkre volt, mert a nagyatlásnak is munkatársa volt az ellenőrző gyűjtésektől fogva) és Juhász Dezső segítette az előkészítő munkát. Később, H. Tóth Tibor kiválása után félállásban, immár tudományos munkatársként tovább dolgozó N. Fodor János mellett Schultz Judit volt segédmunkatársi alkalmazásban 2011. november közepéig. A gyűjtésben részt vettek dialektológus kollégák, dialektológiából doktoráló PhD-hallgatók s érdeklődő magyar szakos egyetemi hallgatók is. A szomszédos országokbeli gyűjtésekben számíthatunk olyanokra, akik azokon a területeken s az ottani kultúrában otthon voltak. Köszönet jár mindannyiuknak!

Mivel az új atlasz esetében is követéses vizsgálatról van szó (a nagyatlasz kiválasztott kutatópontjain ezen atlasz meghatározott kérdéseit kérdeztük újra), fölmerült a kérdés, mennyiben szükséges a korábbiakhoz képest új szempontok alkalmazása (beleértve természetesen az anyaggyűjtés során is). Erre a kérdésre határozott igennel válaszoltunk. Ezért készült egy szociolingvisztikainak nevezett kérdőfüzet is, amelynek segítségével olyan kérdésekre kerestünk választ, mint: hogyan gondolkodnak adatközlőink saját nyelvvaltozatokról (nyelvjárásukról), illetőleg hogy mit tartanak helyesnek megadott változatok közül, s milyen köszönésformákat használnak.

Az új atlasz minden adata egyidejű nyelvállapotból származik, mert 2008 és 2011 között gyűjtöttük valamennyit. Ezért adatbázisunk a magyar nyelvterületet átfogó, szinkronon regionális nyelvi állapotfelmérésre ad lehetőséget, különös tekintettel a falusi életmód szokászetére, a nyelvjárási hang- és alaktanra, illetőleg némely, főntebb említett szociolingvisztikai vonatkozásra. Az új atlasz követéses voltából következően jó lehetőséget kínál a nagyatlasszal való összevetéses változásvizsgálatra. A nyelvészeti célzatú és érdekű elemzések mellett nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szokászet változásának vizsgálatából következtethetünk a vizsgált beszélőközösségek körében lezajlott és zajló szociokulturális változásokra is.

Magyarországon 100 kutatópontot (Dunántúlon és Észak-Magyarországon 35-35-öt, az Alföldön pedig 20-at) kérdeztek ki gyűjtőink, 10 az úgynevezett szabadsávba tartozott. Adatközlőink 18–30, 31–60 és 61 fölötti életkorúak voltak, fele arányban nők és férfiak. Kutatópontonként 10 adatközlő kikérdezése volt kitűzve (ezt sajnos nem lehetett mindenütt megvalósítani). A szöveggyűjtésre kb. fél órát szántunk. Szomorú tapasztalattunk volt, hogy a fölkeresett kutatópontok egy részében a lakosság annyira kicserélődött,

hogy egyetlen hadra fogható embert sem találtak gyűjtőink, ilyen esetekben pedig követéses vizsgálatról szó sem lehetett.

2. Az adatgyűjtők: Ambrus Lehel 58 (= 58 kutatóponton gyűjtött), Kocsis Zsuzsanna 50, Schultz Judit 46, Bárth János 26, N. Fodor János 25, Ilyefalvi Emese 24, Parapatics Andrea 23, Szendi Tünde 21, Pető Szabina 19, Boda Annamária és Tóth László 17, Bokor Julianna 14, Láncz Éva Anna 13, Fodor Katalin és Szabó T. Anikó 9, Fuchs Márton és Juhász Dezső 7, Rancz Teréz 6, Csíkány Andrea, Iglai Edit, Tardy Anna, Torma Mária: 5-5, Gémesi Katalin, Haader Lea, Szentgyörgyi Rudolf, Zelliger Erzsébet 4-4, Bor Zsuzsanna, Gonda Fruzsina, Gonda Zsuzsa, Pukánszky Mariann: 3-3, Bodó Csanád, Cs. Nagy Lajos, Dobos Ida, Dósa Annamária, Farkas Tamás, Juhász Barbara, Juhász Milán, Klein Laura, Krizsai Fruzsina, Parányi Réka, Peller Anita, Pongrácz Andrea, Reguli Dóra, Sajtos József, Tóth Emese és Tóth Péter: 2-2. Egy kutatóponton gyűjtöttek: Aczél Kinga, Bácsi Enikő, Bakonyi Réka, Bálint Eszter, Balogh Judit, Batik Dorottya, Bédi János, Bodó Melinda, Csáder Nikolett, Csiha Márton, Csonki Árpád, Dinnyés Attila, Doktor Stella, Domnacsics Anita, Eisner Zsuzsanna, Farkas Éva, Fekete Adrián, Ferencz Fruzsina, Fodor Dániel, Fogas Katalin, Gaál Orsolya, Gál Bereniké, Gasparics Judit, Geiger Anett, Gréczi-Zsoldos Enikő, Gúthy Lászlóné, Gyergyai Réka, H. Tóth Tibor, Hajba Renáta, Hajnal Krisztina, Hegedűs Máté, Horváth Virág, Jenei György, Joó Kinga, Juhász Barbara, Juhász Pál, Kakuk Timea, Kámán Judit, Kassai Viktória, Kiss Jenő, Kollár Zsuzsanna, Kondicz Katalin, Kósa Csilla, Kovács Györgyi, Kővári Anna, Krekk Zoltán, Lakatos Katalin, Langó Blanka, Máté Andrea, Mátyás Melinda, Mazurka Zita, Merha Viktória, Mihók Nóra Zsófia, Molnár Krisztina, Molnár Zoltán, Murádin László, Nguyen Than Nikolett, Oláh Zsuzsanna, Petró Timea, Presinszky Károly, Reveland Anett, Rudolf Rebeka, Sarkadi-Szabó Ágnes, Sarus Timea, Szabó Noémi, Szakál Anna, Szapper Szilárd, Szentimrei Péter, Szilasi Eszter, Szoatak Szilvia, Toma Mária, Varga Csenge, Varga Henrietta, Vecsernyés Anna, Vörösháziné Ádám Zsuzsa, Zalka Diána, Zán Adél, Zsótér Írisz.

3. A kutatópontok: Acsalag, Algyő, Alpár, Alsóittebe, Alsóőr, Bajka, Bajsa, Bakonyszentlászló, Balaton, Bálványos, Bana, Becsehely, Bede, Biharugra, Bogdánfalva, Bolyk, Bugyi, Csáb, Csikrákos, Csongor, Csucsom, Dálnok, Decs, Désháza, Diószeg, Doboz, Dobra, Dormánd, Dunapataj, Dunaszeg, Dunavecse, Ebed, Egri, Egyházaskozár, Egyházasközd, Érkörtlényes, Érsekcsanád, Fajszt, Farkaslaka, Felsőnyék, Felsőőr, Felsőtök, Földeák, Galambok, Gelej, Gice, Gölle, Gyergyóremete, Gyón, Hahót, Halmágy, Hermánszeg, Hernádszurdok, Hévízgyörk, Hidas, Hodos, Homok, Hort, Hosszúpályi, Ipolytölgyes, Ivád, Izsák, Jánok, Jászjákóhalma, Kakasd, Káld, Kalotaszentkirály, Karancslapujtő, Kászonaltíz, Kék, Kézdiálmás, Kide, Kiskundorozsma, Kiskunhalas, Kisnémedi, Kobátfalva, Koltó, Kórógy, Köröstárkány, Kót, Kovácshida, Középpulya, Kunágota, Kupuszina, Lázárfalva, Lövéte, Lozsád, Ludányhalászi, Magyaragencs, Magyarhegyemeg, Magyar-nemegye, Magyarvalkó, Martos, Mecsekszakáll, Mélykút, Mesztegnyő, Mezőkeszű, Mihályi, Mogyoród, Nagybózsza, Nagyhind, Nagykőrű, Nagyölvéd, Nagyszalanc, Nyáradremete, Nyárádszentmárton, Ófehértó, Oltszakadát, Ópusztaszer, Öcsöd Ördöngösfüzes, Órisziget, Pakod, Páprád, Patak, Páty, Pély, Péterréve, Piros, Pusztafalu, Pusztina, Rábagyarmat, Réte, Ricse, Salánk, Sárpatok, Sepsikőröspatak, Sófalu, Sókszelőce, Somlővásárhely, Soponya, Sukoró, Szabéd, Szabófalva, Szapárfalva,

Szegvár, Székelyzsombor, Senta, Szentetornya, Szentgál, Szentgyörgyvölgy, Szeremle, Szilágybajos, Szilsárkány, Szinpetri, Szuhog, Tállya, Tápiószentmárton, Tapolcafő, Temerin, Tiszacsege, Tiszadob, Tiszakerecseny, Tornagörgő, Torockószentgyörgy, Torontáltorda, Torontálvásárhely, Tószeg, Újkígyós, Úny, Uszód, Vága, Vajasd, Vajdakamarás, Várdaróc, Vári, Velem, Velika Pizsanica, Verpelét, Viszák, Vörs, Zágony, Zengővárkony, Zselyk, Zsip, Zsitvabesenő.

4. A tapasztalatokról és jövőbeli lehetőségekről. A követéses vizsgálat, hogy tudniillik ötven évvel korábban lejegyzett adatokat vethetünk egybe jóval később gyűjtöttekkel, nemcsak a nyelvi archaizálódásnak, hanem a neologizálódás folyamatának az elemzésére is kitűnő lehetőséget nyújt. Így többet megtudhatunk arról, hogy mely nyelvjárási jegyeket adják fel előbb a beszélők, s melyeket tartják meg tovább. Kirajzolódik az is, hogy a nyelvjárásokhoz való ragaszkodás a kisebbségi magyarság körében erősebb. Adataink támpontot nyújtanak annak vizsgálatához is, hol érdemes mélyfűrást végezni. A magyar nyelvjárások a politikai határok tekintetében különös képet mutatnak. Egyetlen nyelvjárási régiókn sincs, amely csak Magyarországon volna. Ellenben a tízből három csak Magyarországon kívül van (a székely, a mezőszéki és a moldvai). Adva van tehát a lehetőség annak vizsgálatára, mennyiben játszottak és játszanak szerepet a politikai határok, a mindenkori államnyelv, a kétnyelvűség, a magyar nyelvű részek demográfiai helyzete és szervezethez az anyanyelvjárás megtartásában, archaizálódásában és/vagy köznyelviesedésében.

Nem ritkán szembesültünk a demográfiai mobilitásnak és az etnikum cserélődésének, illetőleg az eredeti népesség megfogyatkozásának a nyelvhasználati következményeivel. S itt, mint közben kiderült, egy új vizsgálati lehetőség és feladat kínálkozott, erre azonban semmilyen tekintetben nem voltunk felkészülve, sem fölteendő kérdéseinkkel, sem gyűjtőink felkészítésével. Ezért annak vizsgálatára, hogyan alakul a beköltözött és beköltöző, teret nyerő cigány lakosság nyelvjárási nyelvhasználata, külön kutatás keretében van szükség.

A szövegfelvételekkel kapcsolatban a fonetikai vizsgálatoknak az ígértes lehetősége mellett a néprajzi vonatkozásokat említem meg. Szándékosan hoztuk szóba néprajzi témaköröket. Német kutatók létrehozták a Datenbank für gesprochenes Deutsch című adatbankjukat és a Forschungszentrum Archiv für gesprochenes Deutsch néven emlegetett kutatási központjukat. Mit mondhatunk mi a jövőre vonatkozóan? A gyűjtés elvégeztével készen van a fundamentum. Az új magyar nyelvjárási atlasz gyűjtőmunkálatai a dialektológia történetének abban a szakaszában zárultak le, amelyről elmondható, hogy nagy nyelvjárási adatkörpuszok állnak rendelkezésre (l. a fentebb említett német példákat). Erre a szakaszra azonban az is jellemző, hogy nemcsak az adatrögzítésnek és adattárolásnak, hanem az informatizálásnak, a prezentálásnak, új térképészeti megoldásoknak és feldolgozásoknak korábban nem sejtett lehetőségeit kínálja. Olyan korszakban élünk tehát, amikor a regionális adatbázisok feldolgozása felgyorsul, s visszamenőleg is igazolódik, nem volt hiábavaló nyelvjáráskutató eleink adatgyűjtési buzgalma.

Külön kell szólni arról, hogy új atlaszunk adatait nem a hagyományos módon örökítettük meg, hanem hangrögzítéssel, modern digitális hangrögzítő eszközök igénybevitelével. Ez azt jelenti, hogy az adatokhoz való hozzáférést nem a szokványos cédulák biztosítják. Ami a címül írt új atlasz anyagához való hozzáférhetőséget illeti: az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetében kell érdeklődni, s Bárh János igazítja útba az érdeklődőket.

Kulcsszók: beszédrögzítés, felhasználási lehetőségek, kutatópontok, névlajstromok, nyelvjárási atlasz.

Review of the New Hungarian Dialect Atlas

The author gives an overview of the new Hungarian dialect atlas: its inception, its concept and the collection work carried out between 2007 and 2011. The data were recorded using modern audio recording equipment. A list of research sites and the names of the collectors is provided. The possibilities of access to the material collected are also described.

Keywords: speech recording, possible uses, research sites, lists of names, dialect atlas.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

A Magyar Nemzeti Helynévtár két új sorozatáról

Magyar Nemzeti Helynévtár. 1–. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024–. Magyar Nemzeti Helynévtár Füzetek. 1–. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024–.

A közelmúltban napvilágot látott nyomtatásban és online formában egyaránt a Magyar Nemzeti Helynévtár (MNH.) első és a Magyar Nemzeti Helynévtár Füzetek (MNHF.) első hat kötete, amelyek a Hajdúnánási járás hat településének (Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás, Polgár, Tiszagyulaháza és Újtikos) helynévanyagát adják közre. E sorozatokat, legelőbb azok tudománytörténeti előzményeit és kontextusát, majd közelebről a kötetek formai és tartalmi sajátosságait mutatom be az alábbiakban.

Magyarországon a 19. század első harmadáig nyúlik vissza a helynevek kutatásának ügye. TELEKI JÓZSEF már 1817-ben megfogalmazza, hogy a magyar nyelv létrehozandó nagyszótárában helyet kell kapnia a magyar személyneveknek és helyneveknek egyaránt. A magyar tudományosság azóta is feladatának tekinti e munka elvégzését. A Magyar Tudományos Akadémia az elmúlt kétszáz évben több olyan vállalkozást is támogatott, támogat, amelyek e szótárak létrehozását tűzték, tűzik ki célul (vö. HOFFMANN et al. 2022). PESTY FRIGYES 1864-ben a magyar helynevek, kifejezetten a mikronevek (vagyis az alapvetően lokálisan, egy-egy település közösségén belül ismert földrajzi nevek) módszeres összegyűjtésére vonatkozó részletes útmutatót és kérdőívet tizenkétezer példányban sokszorosítva küldte el valamennyi magyar település helyi hatóságának részére, s ezen útmutatót címlapon közli a Pesti Napló is (N. N. 1864). Ezzel kezdetét veszi az első országos helynévgyűjtés. E gyűjtemény kéziratban maradt anyagából már korábban is születtek modern, tudományos igényű kiadások, 2022 óta azonban a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (MNHP.) gondozásában önálló sorozatként jelenik meg a teljes anyag Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára 1864. címmel (KIS TAMÁS szerk. 2023–).